

ANTONI ŚMIESZEK.

O nazwie Chettytów i kilku innych nazwach jej pokrewnych.

Nie ulega dziś już chyba żadnej wątpliwości, że języki mitanijski, chaldejski (czyli urartyjski) i elamicki (łącznie z koasejskim) są z jednej strony spokrewnione pomiędzy sobą, z drugiej zaś z językami dzisiejszego Kaukazu i to nie tylko — jak przedewszystkiem należałoby przypuszczać — z południowo-kaukaskimi (zwł. z gruzińskim), ale nawet — co dziwniejsze — z niektórymi narzeczami grupy północno-kaukaskiej.

Dla ilustracji tego pokrewieństwa, które uważam za dowiedzione (i którem, zresztą, na tem miejscu nie mam bynajmniej zamiaru bliżej się zajmować), przytoczę tu tylko jeden przykład. Język gruziński posiada dwie formy pluralu: cechą jednej jest sufiks *-bi* (dawniej zapewne **-pi*), cechą drugiej *-ni*¹⁾. Pierwszą z tych form spotykamy w elamickim i w innych starożytnych językach Zagrosu (jako *-bi*, *-pi*, *-pe*, *-ppe*), forma zaś druga pojawia się w mitanijskim, jako *-na*, w charryjskim jako *-ne* i w chaldejskim jako *-ni*. Prw. np. ²⁾ gruz. = *mama*, „ojciec“, plur. *mame-bi* lub *mama-ni*, *puri* „chleb“, plur. *pure-bi* lub *pur-ni* (z **puri ni*), *bude* „gniazdo“, plur. *bude-bi* lub *bude ni*³⁾; elam. *sunki-p uripu-pi* lub *uripu-p(p)e* „królowie dawniejsi“ (od *sunku-k* || *sunki k* „król“), *hatamti-p* lub *hatamti-ppe*

¹⁾ Te same dwie końcówki pluralu *-bi* i *-ni* pojawiają się również i w niektórych językach północno-kaukaskich, zwł. w lezgijskim i czeczeńskim.

²⁾ Przykłady kaukaskie biorę od Fr. Müllera, *Grundriss der Sprachwissenschaft*. Tom III-ci, część 2-ga (Wiedeń 1887), str. 190. Innych, nowszych i lepszych prac z tego zakresu nie miałem w danej chwili pod ręką

³⁾ W języku Lazów pierwszy z tych sufiksów brzmi *-ppe* (np. *zuya* „mórze“ plur. *zuya-pe*, *bozo-* „dziewczyna“ plur. *bozo-pe*, *ili-* „włóczęga“ plur. *ile-pe*), w mingrelskim zaś *-phi* (np. *kotši* „człowiek“ plur. *kotše-phi*, *kibo* „rak“ plur. *kibo-w e-phi*).

„Elamici“ (od *ḫatamti* „Elam“), *mata pe* „Medowie“ (st.-perskie *māda-*); z innych języków Zagrosu prw. nazwy etniczne *Ellī-pi* i *Lullu-bi* (albo *Lullu-mi*); mitannijskie *ḫutanna* lub *iwrenna* „żołnierze“ (od *ḫutan* lub *iwren-* „żołnierz“), *našatianna* „Nasatjowie“ (stind. *nāsatyāu*); charr. *ewir-ne* „książęta“; urart. *kiura-ni* „kraje“ *ḫaldi-ni* „Chaldowie“ etc. Nadto zachowały się w mitan. ślady pluralnego sufiksu *-p* (w postaci **-pa > *-wa*) i na odwrót w elam. ślady *-n*¹⁾. Praformy tych sufiksów były więc prawdopodobnie **-pi*, **-pe*, **-pa* wzgl. **-ni*, **-ne*, **-na*.

Państwo Mitanni, leżące głównie po obu stronach górnego Eufratu i Belichu, rozpościerało się na zachód i północ aż do granic Azji Mniejszej i Małej Armenji. Bezpośrednimi jego w tych stronach sąsiadami byli Harri czyli Charrowie. Ci ostatni zajmowali niegdyś — jak się zdaje — całe pogranicze Azji Mniejszej, Armenji i Syrii, sięgając na północ aż w okolice niemal czarnomorskie (spotykamy ich tam jeszcze około połowy II-go tysiąclecia), na południe zaś aż do Palestyny włącznie, gdyż resztki ich, zwane po hebrajsku *ḥōrīm*, zastali tam jeszcze Żydzi.

Według wszelkiego prawdopodobieństwa, ci *ḥōrīm* (Horyci) czyli *ḫarri* (Charrowie) stanowili nawet w III-ciem tysiącleciu przed Chr. główną, jeśli nie wyłączną, ludność Kanaanu, przedtem nim doń przybyli Semici. Sama nazwa tego kraju, której dotychczas z semickiego nie można było wyjaśnić, (w klinach *kinah-na*, *kinah-ni* lub, z asymilacją, *kinahhi*, po hebr. *k'nāḥan*) pochodzi — jak przypuszcza Ungnad²⁾ — właśnie od tych dawniejszych mieszkańców charryjskich. Nie byli oni jednak indo-europejskimi Arjami, za jakich chciano ich uważać, lecz należeli napewno do narodów kaukaskich. Język ich bowiem, którego dość znaczne fragmenty zachowały się wśród tekstów z Boghaz-köj, jest tak blisko spokrewniony ze swoim mitannijskim sąsiadem, iż przedstawia poniekąd tylko dialektyczną tego ostatniego odmianę³⁾.

Siedziby Charrów graniczyły z jednej strony z państwem Mitanni, nad górnym Eufratem, z drugiej zaś stykały się bezpośrednio z krajem Kizwadna (lub Kišwadna), który — jak wiemy z Boghaz-köj — leżał gdzieś w północno-wschodniej Azji Mniejszej, nad sa-

¹⁾ Prw. F. Bork, *Die Mitannsprache* (w *Mitteil. der Vorderasiat. Gesell.*, 1909), str. 82. i G. Hüsing *OLZ* 1905. kol. 552.

²⁾ *Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens* (Wrocław 1923) str. 13.

³⁾ E. Forrer, *ZDMG*, NF, Bd 1, (1922) str. 225.

mem Morzem Czarnem, a więc odpowiadał mniej więcej późniejszemu Pontowi ¹⁾, a może sięgał jeszcze dalej ku wschodowi, w stronę Kolchidy i Kaukazu. Jeżeli zaś tak, to można, a nawet należy przypuścić, że język w tym kraju używany był prawdopodobnie tak samo spokrewniony z sąsiednim charryjskim, jak ten ostatni z sąsiednim mitannijskim, czyli — inaczej mówiąc — że i on również należał do rodziny kaukaskiej. Jeżeli bowiem członkami tej rodziny mogli być z jednej strony Elamici, siedzący aż u Zatoki Perskiej, a z drugiej Charri-Horyci, których spotykamy aż u Morza Martwego, na południu Kanaanu, to tem pewniej chyba musieli do niej należeć mieszkańcy kraju Kizwadna, położonego nad samem Morzem Czarnem, w okolicach prawie że podkaukaskich. Kraj ten, sięgający na zachód — jak się zdaje — mniej więcej do ujścia rzeki Iris, graniczył od południa bezpośrednio z państwem Chettytów i pozostawał z niem w blizkich sąsiedzkich stosunkach, wchodząc nawet przez pewien czas w jego skład, jako jedno z księstw czy królestw wasalnych.

Państwo chettyckie stworzyli — jak wiadomo — około połowy II go tysiąclecia przed Chr. — jacyś indo-europejscy, a raczej z-indo-europeizowani najeźdźcy, zwani przez nas Pseudo-Chettytami, którzy wtargnąwszy na kilka może wieków przedtem do Azji Mniejszej (prawdopodobnie z Zachodu), zawojowali dawniejszą, dla nas na razie (przy dzisiejszym stanie wiedzy) pierwotną ludność półwyspu, tak zwanych Proto-Chettytów. Ci ostatni sięgali niegdyś na zachodzie nawet poza granice Azji Mniejszej, rozprzestrzeniając się przez wyspy Morza Egejskiego, aż do późniejszej Grecji. Oni to właśnie stanowili ową ludność przedgrecką, od której pochodzą znane nazwy geograficzne na -ινος i -ανδα. O ile w Grecji właściwej i na wyspach egejskich zostali oni wcześniej zasymilowani i pochłonięci przez Greków, częścią zaś wyparci z powrotem na wschód, o tyle w Azji Mniejszej utrzymali się miejscami aż do późnych czasów greckich i rzymskich, jako Kappadokowie, Kilikijczycy, Likjowie, Karowie, Lidowie, Tyrsenowie (Etruskowie) i cały szereg innych pomniejszych narodów. Można, ogółem biorąc, powiedzieć, iż wszystkie tubylcze języki starożytnej Azji Mniejszej, przedtem nim do niej

¹⁾ H. Winckler, Vorderasien im zweiten Jahrtausend (w Mitteil. der Vorderasiat. Gesell. 1913), str. 61 i Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter (Berlin 1914) str. 76 i 156.

przybyli Indo-Europejczycy (Pseudo-Chettyci, Trakowie, Frygowie etc.) należały pierwotnie do grupy proto-chettyckiej. Najstarszym z tych języków, bo sięgającym XV i XIV wieku przed Chr., jest ten, który, obok charryjskiego, b/palajskiego, luwijskiego i pseudo-chettyckiego (czyli kanesyjskiego) odkryto przed kilku laty w tekstach klinowych z Boghaz-köj i który nazywamy proto-chettyckim $\kappa\alpha\tau'$ ἑξοχίν.

Język ten, zachowany tylko w niewielkich fragmentach, jest, co prawda, na razie znany jeszcze bardzo niedostatecznie, ale mimo to można już obecnie zauważyć w nim — jak mi się zdaje — pewne punkty styeczne, łączące go z językami grupy kaukaskiej, zwłaszcza z charryjsko-mitannijskim i elamickim.

Na jeden z tych punktów styecznych zwróciłem uwagę w poprzednim artykule (str. 145 i nast.). Jest nim owo charakterystyczne bezdźwięczne *l*, które w jednakowej postaci (jako *l̥*) pojawia się zarówno w elamickim jak i w proto-chettyckim i w obu tych językach oddawane bywa pismem klinowym w jednakowy sposób: bądź przez *t* bądź przez *l*.

Drugą charakterystyczną właściwością, wspólną proto-chettyckiemu i językom kaukaskim (ze starożytnych zwłaszcza mitannijskiemu), jest fonetyczna wymiana *l:š* czy też naodwrot *š:l*. Prw. np. proto-chettyckie *nu-ú-pa-li* || *nu-ú-pa-ši*, *li-e-ib bi-nu-ú* || *še-ib-bi-nu*, *li-e-wa-ru-un* || *še-e-wu-ru-ú* etc.¹⁾, oraz mitannijskie *kelia š mane-šš-an* || *kelia-š mane-ll-an* „(pośłowie) Kelia i Mane“ lub w odwrotnym porządku *mane-š kelija-šš-an* || *mane-š kelija-ll-an* „Mane i Kelija“²⁾, albo *šen iw-wu-šš-an* || *šen-iw-wu-ll-an* „i mój brat“³⁾ (*šena* „brat“, *-iw-wu-* „mój“, *-an* „i“, *-šš-* w śródgłosie *-šš-* wzgl. *-ll-*, cecha podmiotu).

To proto-chettyckie i mitannijskie *š*, wymieniałe się na *l*, należy niezawodnie pojmować jako *ř*, które mogło oczywiście powstać li tylko z dawniejszego *r*. Wobec tego trzeba tu przypuścić dwa stadja rozwoju: najpierw wymianę *l* na *r*, a następnie przejście *r* w *ř*. I rzeczywiście, oba te zjawiska fonetyczne spotykamy w dzisiejszych językach południowo-kaukaskich. Wymiana *l* na *r* nie jest w nich bynajmniej rzadkością; owszem przeciwnie: gruzińskiemu *l* odpowiada w mingrelskim i lazyjskim bardzo często *r*; prw. np. gruz.

¹⁾ E. Forrer. ZDMG, NF, Bd 1, 1922, str. 234.

²⁾ F. Bork. Die Mitannisprache (w Mitteil. der Vorderasiat. Gesell. 1909) str. 114.

³⁾ F. Bork. loc. str. 27 i nast.

suli „duch, dech, dusza“, *guli* „serce“ = mingr. i laz. *šuri, guri*; gruz. *tshqali* „woda, rzeka“ = mingr. *tshqari* i laz. *dzari*; gruz. *thaphli* „miód“ = mingr. *thophuri* i laz. *topri*¹⁾). Co się zaś tyczy przejścia *r* w *ř* (które pismo klinowe oddaje przez *š*), to zważywszy, iż *ř* przechodzi łatwo w *ž*, przez pośrednie stadium *rž*, (prw. czesk. *ř*, dziś jeszcze brzmiące jakby *rž* i polsk. *rz* = *ž*), jestem tego zdania, iż mamy tu do czynienia z tem samem zjawiskiem fonetycznem, które na gruncie dzisiejszych języków południowo-kaukaskich wyraża się w oboczności: gruz. *r* || mingr. *ž* (w laz. to *ž* przeszło potem drugorzędnie w *dž*). Prw. np. gruz. *piri* „usta“; mingr. *při*, laz. *pidži*; gruz. *quri* „ucho“: mingr. *quři*, laz. *udži* (z zanikiem nagłosowego *q*); gruz. *čari* „byk“: mingr. *čoři*, laz. *čodži*; gruz. *phuri* „krowa“: mingr. *phuři*, laz. *pudži*²⁾).

Ponieważ — jak widać z tych przykładów — przejście *r* w *ř* > *ž* (względnie *dž*) występuje w mingr. i laz. tylko w śródgłosie między samogłoskami i ponieważ to samo zachodzi również w mitannijskim (prw. przykłady dane powyżej) oraz w proto-chett. formach *li-e-ib-bi-nu-ú* || *še-ib-bi-nu* i *li-e-wa-ru-un* || *še-e-wu-ru-ú*, gdzie prefiks *li-e-* wzgl. *še-e-* jest, jak się zdaje, cechą pluralu³⁾. — że i w tych formach proto-chett. nagłosowe *l* wzgl. *š* stało pierwotnie również w śródgłosie, czyli że prefiks ten pochodzi z dawniejszego, dajmy na to, **ele-* wzgl. *eše-* = **eře-* < **ere-*. I faktycznie. obok *še-e-wu-ru-ú* spotykamy także formę *eš-wu-ur* „kraje“⁴⁾, którą należy niezawodnie wyprowadzać z dawniejszego **eře-wur(u)*. To ostatnie dało więc w dalszym rozwoju bądź **eř-wur(u)* = *eš-wu-ur*, bądź **ře-wuru* = *še-e-wu-ru-ú*,

Trzecią właściwością wspólną proto-chettyckiemu i elamiczkiemu jest sufix *l* wzgl. *r* służący, w obu tych językach jednakowo, na wyrażenie przynależności lub pochodzenia. Prw. np. z jednej strony proto chettyckie *arinna-il(-iš)* lub *a-ri-in-ni-el* „pochodzący z (miasta) Arinna“, (a więc „Arinnejczyk“), *zi-ib-la-an-di-el* „pochodzący z (miasta) Ziblanda“, *hattuš-ili-š* „pochodzący z (miasta)

¹⁾ Przykłady te zapożyczyłem znowu od Fr. Müllera, Grundriss der Sprachwiss., tom III-ci, część 2-ga (Wiedeń 1887) str. 187.

²⁾ Fr. Müller. lc. str. 187.

³⁾ Tak przypuszcza E. Forrer, ZDMG, NF. Bd. 1. 1922, str. 236.

⁴⁾ E. Forrer lc. str. 234.

Hattušaš“, *har-li-li* „po harryjsku“, *lu ú-i-li* „po luwijsku“, etc.¹⁾, z drugiej zaś strony elamickie *ha tam-ti-ra*, *ha-tam-tur-ra*, *ha-tam-tar-ra* „pochodzący z (kraju) „*Hatamti*“, a więc „*Hatamtyjczyk*“ czyli „*Elamita*“, *par-sir* lub *par-sir-ra* „*Pers*“ tj. mieszkaniec kraju *par-sin* „*Persja*“, *ba-pi-li-ir* „*Babilończyk*“²⁾, *lijan-ira* lub *lijan-ru*, „mieszkaniec (miasta) *Lijan*“, *Narām-Sin-ir-(r)a* „należący do (króla) *Narām-Sina*“, czyli „*Narām-Sinowy*“³⁾ etc. Taki sam sufiks *-li* wzgl. *-r-*, spełniający taką samą funkcję, to zn. wyrażający również przynależność albo pochodzenie, spotykamy także w języku gruzińskim, a mianowicie jako *-eli*, *-uli*, *-uri*. Prw. np. gruz. *tphil-eli* „pochodzący z Tyflisu (*tphilisi*)“, *gori-eli* lub *gori-uli* „pochodzący z (miasta) *Gori*, mieszkaniec (miasta) *Gori*“, *odiš-uri* „mieszkaniec (miasta) *Odiši*“⁴⁾.

Dalszym punktem styecznym, wspólnym proto-chettyckiemu, charryjskiemu, mitannijskiemu i elamickiemu jest przymiotnikowy sufiks *-k* wzgl. *-h* (*-h*), wyrażający również przynależność lub pochodzenie i jako taki mogący ewentualnie służyć za cechę genetywu. Prw. np.

1) elam. *In-Šušin-ak* „pan *Suzy*“ (*Šušān* || *Šušin*) lub „pan *Suzyjski*“ (imię jednego z głównych bogów Elamu); *sunk^u/ik Añčan Šušun-ka* skrócone zapewne z *sunkuk Añčan-ka Šušun-ka* „król *Añčanu* i *Suzy*“; *katr^u/i hatamti-k* „książę(?) (kraju) *Hatamti* (= *Elamu*)“; *šak Humbanummena-ki* lub, z sufiksem jakoby podwójnym, *šak Humbanummena-kek*, „syn *Humbanummeny*“ etc. Przypuszczalne praformy tego sufiksu elamickiego byłyby: **-aka* (skąd *-ak* || *-ka*), **-iki* (skąd *-ik* || *-ki*) **uke*, **-oke* lub coś podobnego.

2) charr. *ha-ad-tu-uh-e e-we-ir-ne* „książęta chettyccy“, gdzie *hattu^{he}* jest przymiotnikiem od *hattu* = *hatti*⁵⁾, sufiks zaś *-he* pochodzi zapewne z **-uhe* i odpowiada elamickiemu **-k(e)* z **-ake* **-oke* **-uke* etc.⁶⁾. Drugi wyraz *ewir-ne* czy *ewer-ne* należy — zdaniem

¹⁾ E. Forrer, lc., str. 231 i 192—196.

²⁾ F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achämeniden, Lipsk 1911, str. 141, 143 i 152

³⁾ G. Hüsing, Über die Sprache Elams, str. 13 i nast. (w Jahres-Berichte der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur z roku 1908).

⁴⁾ Fr. Müller, lc. str. 189.

⁵⁾ Nazwa *hatti* brzmi po charryjsku *hattu*; prw. E. Forrer, lc. str. 227.

⁶⁾ Przejście *k* w *h* znane jest w mitannijskim (Bork, Mitannisprache str. 80), więc istniało prawdopodobnie także i w pokrewnym mu charryjskim Por. też niżej.

mojem — pojmować jako **ewr-ne* i wyprowadzać z **ewri-ne*, gdzie *-ne* jest znaną nam już cechą pluralu, zaś *charr. *ewri-* = mitan. *iwri-* = urart. *ewri(s)* „pan, władca“.

3). mitann. ^{kur}*harwuhe* lub ^{kur}*harruhe* „kraj charryjski“¹⁾, utworzone za pomocą sufiksu *-(u)he* (tego samego, co powyżej) od nazwy *harwu* lub *harru* = *harri* (jak w *charr. hattu* = *hatti*, tak w mitan. *harru* = *harri*; *harru* pisane bywa także *harwu*).

4). proto-chett. *kattah* „królowa“ utworzone od *katte* „król“²⁾ i znaczące dosłownie tyle co „(żona) królewska“.

5). Do tej samej kategorii należą również — jak sędzę — etruskie formacje typu *rumax* „Romanus“ i *velnax* „Volsiniensis“ (utworzone tak samo jak likijskie *arūnahe* „pochodzący z miasta Arūna“ oraz karyjskie genetiwy na *-ak*, *-ūk*, *-ek*, *-ok*, *ekhe*, *-okhe* i likijskie na *-ah*, *-eh*, *-ahe*, *-ehe*³⁾). Przymiotniki bowiem, oznaczające przynależność lub pochodzenie pozostają w bliskim znaczeniowym związku z kategorią genetivu i rozwinęły się w niektórych językach z niej właśnie⁴⁾. Prw. np. elam. *In-Šušin-ak* „pan suzyjski“, którego właściwe znaczenie było zapewne „pan Suzy“, albo charryjskie *hattuhe ewir-ne* „książęta (kraju) Hattu (= Hatti)“ czyli — co na jedno wychodzi — „książęta chettyccy“.

Na związek proto-chettyckiego z elamickim (i kossejskim) wskazują też niektóre wspólne tym językom wyrazy. Do takich zaliczam np. proto-chett. *warun* || *wuru* „kraj“⁵⁾; elam. *murū* „ziemia“ i kossej. *miri-aš* „ziemia“ (znak *-m-* wyraża w piśmie klinowym często dźwięk *-w-*); proto-chett. *wašhab* „bóg“⁶⁾; kossej. *mašhu*, „bóg“ (zapewne z **mašhuw* = **wašhuw* = **wašhow*); subaryjskie (a więc zapewne i proto-chett.) *ene* „pan“⁷⁾; lik. *ēni* „pan, naczelnik (rodu lub fyli)“⁸⁾;

¹⁾ Bork, lc. str. 21 i 84.

²⁾ E. Forrer, lc. str. 239.

³⁾ Prw. J. Sundwall, *Klio* XI (1911) str. 479 oraz *Klio*, XI-tes Beiheft (1913) str. 30—37.

⁴⁾ Tak jest, między innymi, w językach semickich, o czem zob. np. C. Brockelmann. *Kurzgef. vergleich. Grammatik der Semit. Sprachen* (Berlin, 1908), str. 223 i nast.

⁵⁾ E. Forrer, lc., str. 234.

⁶⁾ E. Forrer, lc. str. 232.

⁷⁾ A. Ungnad, *Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens* (Wrocław 1923) str. .

⁸⁾ Th. Kluge, *Die lykischen Inschriften* (Mitteil. der vorderasiat. Gesell. 1910) str. 78 i nast.

elam. *in „pan“* (w imieniu boga *In-Šušin-ak* „pan suzyjski“); proto-chett. *kattē* „król“¹⁾, powstałe z **katlē* i pokrewne zapewne tytułowi władców elamickich *katla*(?), *katru*, *katri*²⁾. (W proto-chett. pierwotne **katlē* przeszło w *kattē* przez pośrednie stadium *katlē*, gdzie *-l-* oznacza nieme *-l-*; zob. wyżej str. 145 i nast.).

Skoro między Elamem i Zagrosem z jednej strony, a Azją Mniejszą z drugiej istnieją — jak widzimy — pewne związki językowe, świadczące o pokrewieństwie lingwistycznym zamieszkujących te kraje narodów, to nie będzie chyba niedorzecznością przypuścić, iż pokrewieństwo to mogło, między innymi, wyrażać się także w ich geograficznej i etnograficznej nomenklaturze. Dopuszczając taką możliwość, jako rzecz wysoce prawdopodobną, weźmy pod uwagę nazwę tego mniejszoazjatyckiego kraju Kizwadna, położonego nad Morzem Czarnem, o którym była mowa powyżej. E. Herzfeld a za nim Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter (Berlin 1914), str. 76 i 156, utożsamiają ten kraj i jego nazwę z Kappadocją (po staropersku *katpatuka*). Identyfikacja ta jest rzeczowo bezspornie słuszną, ale jej uzasadnienie językowe, dane przez Ed. Meyera, wymaga — zdaniem mojem — pewnych poprawek i uzupełnień, które chciałbym właśnie przedstawić.

Ponieważ obok *kizwadna* i *kišwadna* pojawia się, w tekstach klinowych z Boghaz-köj, czasem także pełniejsza forma *kizzuwadna*, więc od niej należy niezawodnie wychodzić. Powstała ona — jak się przekonamy poniżej — z dawniejszego **kizziwadna*, wskutek łatwo zrozumiałej asymilacji grupy *-iw-* w *-uw-*, do czego dopomogła tu zapewne także i ta właściwość języków mniejszo-azjatyckich i kaukaskich (łącznie z elamickim i kossejskim), że samogłoski *u* — *i* wymieniają się w nich łatwo jedna na drugą, (prawdopodobnie przez pośrednie stadium *ü*). Zdarza się to zwłaszcza w zgłoskach nieakcentowanych. Oprócz przykładów przytoczonych poniżej prw. takie oboczności jak np. *hatti* „Chettyci“ || *hattu* (tak brzmi ta nazwa po charryjsku), *harri* „Charrowie“ || *harru* (w mitann. ^{kur}*harruhe* „kraj charryjski“), elam. *tallu-* || *talli-* „pisać“, *katru* || *katri* „książę“(?), *šušun* || *šušin* „Suza“ (w imieniu boga *InŠušin-ak* „pan suzyjski“) *sunkuk* || *sunkik* „król“ etc.

¹⁾ E. Forrer, *lc.* str. 232.

²⁾ G. Hüsing, *Die einheimischen Quellen zur Geschichte Elams, część I*, Lipsk 1916, str. 43.

Otrzymałą w ten sposób formę **kizziwadna* należy etymologicznie dzielić (przekonamy się o tem później) na **kizzi-wa-di-na*, przyczem *-d-* może tu oznaczać równie dobrze *-d-*, jak i *-t-*, gdyż pismo klinowe, używane w Azji Mniejszej, Mitanni, Urartu i w Elamie nie odróżnia *tenues* od *mediae*, odzwierciedlając w tem zapewne odpowiednią właściwość języków, w tych krajach używanych. Akcent główny i uboczny padał tu — według wszelkiego prawdopodobieństwa — na zgłoskę pierwszą i trzecią od początku wyrazu (a więc **kizzi-wa-d/ti-na*), wskutek czego krótkie i nieakcentowane *i* w zgłosce drugiej i czwartej (= przedostatniej) uległo redukcji i wypadło. W ten sposób **kizzi-wa-d/ti-na*, zachowane jako *kizzu-wa-d-na*, skróciło się w *kiz-wa-d-na*.

Ostatnią zgłoskę *-na* uważam za ten sam kaukasko-muiejszo-azjatycki sufiks *-na* lub *-ni*, który spotykamy w nazwie kraju *kinah-na* lub *kinah ni* „Kanaan“, która to nazwa jest — jak już zaznaczyłem powyżej — pochodzenia prawdopodobnie charryjskiego. Charrowie zaś czyli Harri, zwani w Kanaanie Horytami (*hōrim*), byli — jak wiemy — we wschodniej Azji Mniejszej bezpośrednimi sąsiadami kraju Kizwadna.

Sufiks *-na -ni* tworzył w charryjskim *adjectiva* o znaczeniu „należący do“ lub „pochodzący od“. *Kinah-ni/a* jest więc właściwie przymiotnikiem od nazwy kraju *kinah*; znaczy zatem dosłownie „*kinah-ijski*“. Po charryjsku mówiono bowiem albo „(kraj) *kinah*“ albo „(kraj) *kinah-ijski*“ czy „(ziemia) *kinah-ijska*“, podobnie jak Grecy mówili przymiotnikowo *Ἀσία, Σύρια, Ἀρμενία* (sc. *χώρα*) albo jak my mówimy. Polska a Czesi Polsko, Slovensko, Rakousko. Jak więc *kinah-na* = „(kraj) *kinah-ijski*“ lub „(ziemia) *kinah-ijska*“, tak *kizzu-wa-d-na* (z **kizzu-wa-ti-na*) znaczyło właściwie „(kraj) *kizzuwat-yjski*“, przyczem sama rzeczownikowa nazwa tego kraju była — jak się niżej przekonamy — **kizzu-wa-ti*.

Charrowie sąsiadowali z jednej strony (od północy) z krajem *kizwadna*, z drugiej zaś (od południowego wschodu) z państwem Mitanni. To też i język ich był bardzo blisko spokrewniony z mitannijskim¹⁾. Skoro zaś tak, to ten charryjski sufiks *-ni/a*, który widzimy w *kinah-ni/a*, może być — jak sądzę — zestawiony z mitannijskiem *-anni* w nazwie kraju *Mit-anni*, obok której pojawiają się czasami, w listach z el-Amarna, (co prawda znacznie rzadziej)

¹⁾ E. Forrer, ZDMG, NF. Bd. 1 (1922) str. 225.

także formy *Mit-ana* i *Mit-an* (pisane klinami ^{mitu} *mi-ta-na* wzgl. ^{matu} *mi-tan*). *Mit-an* jest zapewne tylko skrócone z *Mit-ana*. *Mit-anni* zaś ma -n- podwójone drugorzędnie (o ile to nie jest poprostu usus ortograficzny). Pierwotna forma była zatem — jak przypuszczam — **mit ana* lub **mit-ani* (a więc sufix **-ani/a*). Wobec tego charr. *kinah-ni/a* może pochodzić z dawniejszego **kinah-ani/a* i podobnie *kizzu-wa-d-na* z **kizzu-wa-t(i)-ana*. Czasem jednak bywa i odwrotnie: zamiast przedostatniej odpada samogłoska ostatnia, tak, że obok *mit-ana* mamy i *mit-an*.

Toż samo -an. co w *mit-an*, powstałe z **-ani/a* (obok **-eni/a*) i wyrażające pochodzenie lub przynależność, widzę również w *mitan*, imionach *hutan-* i *iwren-* „żołnierz”. Pierwsze z nich pojmuję jako **hunt-an* i zestawiam z mniejszo-azjat. **kūta* < **kunta* „wojsko”, które tkwi w lik. *kūta-wa-ta* „wódz” (skąd denominat. *kūtewetē* „dowodził”¹⁾). Wokalizacja **kunta-* wynika z takich imion własnych jak Κουνης, Κουνδοζ(ι)της, Κονδιανος, Κονδολος, Κουνδαλις, Κονδακος²⁾. Obok **kunta-* było także **kinta-* zachowane w imionach: Κινδουη, Κινδουπρας, Κινδουβρις, Κινδανυβας etc.³⁾. Ponieważ w języku *mitan*. *k* przechodzi w *h*³⁾, przeto pierwotne **kunt-an-*, znaczące dosłownie tyle co „człowiek) należący do wojska” (a więc „żołnierz”), przeszło w tym języku najpierw w **hunt-an-*, a następnie w *hut-an-*, wskutek dyssymilacyjnego zaniku pierwszego z dwóch -n- zamykających obie zgłoski, do czego nadto dopomogła tu zapewne także i ta właściwość języków kaukasko-kaspijskich (łącznie z elamickim), że przed-spółgłoskowe -n- było w nich słabo artykułowane i, jako takie, łatwo znikało; prw. np. naród *manda* || *mada* (u Semitów *madai* lub *matai*, u Persów *māda-*, u Greków Μήδοι) i Μαντιᾶνοι || Μαντιηνοί, oraz ten znany objaw ortografii staro-perskiej (przejęty prawdopodobnie od Elamitów), że -n- i -m- przed spółgłoską pozostaje w piśmie zupełnie nieoznaczone (a więc np. *hiduš* = *hiⁿduš* = **Ivdiā*, *Kabūjiya* = *ka^mbūjiya* = Καμβόσης etc.).

Drugą *mitannijską* nazwę żołnierza *iwren-* odnoszę do *iwri-* „król” i pojmuję jako **iwr(i)-eni/a* „człowiek) należący do króla”, a więc będący na królewskiej służbie wojskowej. *Mitan*. *iwri-* „król” =

¹⁾ Prw. Th. Kluge, Die lykischen Inschriften (w Mitteil. der Vorderasiat. Gesell. 1910) str. 39 i 132, oraz J. Sundwall, Die einheimischen Namen der Lykier (Klio, XI-tes Beiheft 1913) str. 280.

²⁾ J. Sundwall, lc. str. 111.

³⁾ F. Bork, Mitannisprache str. 80.

proto-chett. *ewri- = chald. euri (zob. wyżej str. 159) wyprowadzam z *ibri, *ipri i zestawiam z mniejszo-azjatyckiem *upri, *upre, *upra, które tkwi w całym szeregu imion własnych, zaczynających się od Υβρι-, Οβρι-, Υβρε-, Οβρα-, Οπρα, Ουπρα-¹⁾. Oboczność *upri || *ipri jest tu — zdaniem mojem — taka sama jak w *kunta- || *kinta- „wojsko“, lub jak w elam. kuri || kiri „bogini“, muru || *miri „ziemia“ (kossej. miri-aš)²⁾. Że mniejszo-azjat. *upre, *upri etc. znaczyło „pan, magnat, potentat“, lub coś podobnego, to wynika z gr. ὕβρις które jest — zdaniem mojem — napewno zapożyczone z języków przedgreckich, tak jak τύραννος, πρύτανις, ἱερός, ὀπιώω (ὀπύω)³⁾. Przedgreckie (protochett.) *upri, *ubri miało widocznie dwa znaczenia: konkretne „pan“ i oderwane „pańskość“. Stąd ὕβρις (z *ubri) = „duma, pycha, zuchwałość, bezbożność“.

Ten sam sufixs *-ani/a lub *-eni/u (z -u ewentualnie podwojonem) spotykamy również w etruskim i likijskim. W etr. należą tu znane formacje na -enna, typu *Rasenna, Ravenna, Porsenna, levenna*, w likijskim zaś ἐδνιζά na -añna lub eñni, typu *tluñña* „Τλωεύς“ (od *tlawca* „Τλώς“) i *pileñni* „ἐκ Πινάρων“ (od *pilla z *pinla a to z *pinala = Πίναρα). Prw. też lik. *wedreñni* „miejski“ od *wedri* „miasto“⁴⁾.

Że ten sufixs *-ani/a, *-eni/a był wogóle w całej Azji Mniejszej i na wschód od niej (w Armenji i w zachodnim Iranie) ogromnie rozpowszechniony, tego dowodzą bardzo liczne greckie nazwy tamtejszych narodów i krajów, zakończone na -ωνοί, -ηνοί wzgl. -άνη, -ηνή, a więc np. *Τυρσωνοί, Τυρρηνοί, Κιζυκηνοί, Τιβαρηνοί, Μαντιανοί, Ματιηνοί, Ὀλυμπιηνή, Ἀβρετιηνή, Μελιτιηνή, Κομμαγιηνή* etc.

Jeżeli w formie *kizzi-wa d/ti-na, do której, wychodząc od *Kizzuwadna*, doszliśmy powyżej, odrzucimy ostatnią zgłoskę -na, jako omówiony dopiero co sufixs przymiotnikowy, to jako nazwę kraju otrzymamy *kizzi-wa-ti. Kraj ten graniczył — jak już wiemy — bezpośrednio z krajem Charrów, wobec czego mamy prawo przy-

¹⁾ Zob. J. Sundwall, lc. str. 230 i 231.

²⁾ Wymiana u na i zdarza się również i w dzisiejszych językach kaukaskich; prw. np. laz. *šku* (<*tšku): mingr. *tški* „my“, albo laz. *dzur* (<*dzuri): mingr. *žiri* (<*džiri) „dwa“.

³⁾ P. Kretschmer w *Einleit. in die Altertumswissenschaft* hrsgb. von A. Gercke und E. Norden, wyd. 2-gie (1923) tom 1, zeszyt 6-ty, str. 72.

⁴⁾ J. Sundwall, lc. str. 41 i P. Kretschmer, *Einleit. in die Gesch. der griech. Sprache*, str. 329.

puszczać, że i język w nim używany był prawdopodobnie spokrewniony z charryjskim, a przez to także z mitannijskim, gdyż charryjski i mitannijski różniły się od siebie tylko dialektycznie¹⁾. W tych dwóch ostatnich językach wargowe explosivae *p* i *b* przechodziły między samogłoskami w spiranty *f* i *w*²⁾, których jednak pismo klinowe nie odróżnia, lecz wyraża oba (tj. zarówno *f*, jak i *w*) jednym i tym samym znakiem i to mianowicie: w mitannijskim przez *p* (a raczej przez syllabiczny znak *pi*), w charryjskim zaś przez *p*, *b* lub *w* (dokładniej mówiąc, przez odpowiednie znaki syllabiczne). Tej samej ortografii, co charryjski, używa także język proto-chettycki³⁾. Uwzględnwszy tę fonetyczną i ortograficzną właściwość języków mniejszo-azjatyckich, możemy nazwę kraju **kizzi-wa-ti* wyprowadzać z dawniejszego **kizzi-pa-ti*. Zważywszy zaś dalej, iż spółgłoska *z* (lub *zz*), zwłaszcza jeżeli alternuje z *š* (a tak jest właśnie w pisowni *kizwad-na* || *kišwad-na*) oddaje w klinowej transkrypcji wyrazów obcych zazwyczaj cudzoziemskie *c* = *ts*⁴⁾ lub *č* = *tš*⁵⁾, możemy niemal napewno twierdzić, że w ortografii klinowej *kizzu-wa-d-na* (z **kizzi-wa-ti-na*) kryje się właściwie forma **kišsi-pa-ti* lub **kišsi-pa-ti*, powstała z dawniejszego **kitti-pa-ti* wskutek tego, iż palatalne *t* przeszło w affrykatę *tš* wzgl. *tš*. Do przypuszczenia takiego uprawniają mnie następujące dwie okoliczności:

Po pierwsze, w języku pseudo-chettyckim czyli kanesyjskim, który przedstawia — jak wiadomo — dziwną mieszaninę elementów indo-europejskich i nie-indo-europejskich, gdyż gramatyczną strukturę posiada, ogółem biorąc, indo-europejską, a słownictwo przeważnie obce (według wszelkiego prawdopodobieństwa mniejszo-azjatyckie, a więc przedewszystkiem proto-chettyckie) — w języku tym

¹⁾ E. Forrer, lc. str. 225.

²⁾ Prw. F. Bork, Die Mitannisprache (= Mitteil. der Vorderasiat. Gesell. 1909 1, 2), str. 21—24 i E. Forrer, ZDMG, N^o, Bd. 1 (1922) str. 224 i 226.

³⁾ E. Forrer, lc. str. 229.

⁴⁾ Prw. np. pseudo-chettyckie (czyli kanesyjskie) końcówki verbalne *-zi* i *-nzi*, które należy pojmować jako **-tši* i **-ntši*, gdyż powstały one z idr. **-ti* i **-nti* wskutek przejścia palatalnego *-t-* w affrykatę *-tš*, albo też końcówkę nom. sing. tematów *-nt-*, która w tym języku brzmi *-nza*, tj. *-nz^a* = *-nz* = *-ntš* (np. *humanza* „cały, wszystek” = **humanz* = **human-tš*).

⁵⁾ Prw. aryjskie *pañča* „5” oddane przez *pa-an-za* w znanym klinowym tekście chettyckiej *ṭṣyṇ ṭṣṣṣṣ*, albo nazwę semickiego miasta *kadeš*, którą listy z el-Amarna piszą klinami bądź *ki-id-ša*, *ki-id-ši*, *gi-id-ši* bądź *gi-iz-za* (*ki-iz-za*), *ki-in-za*, gdzie *-zz-* wzgl. *-nz-* oddaje *č*, gdyż *kidša* brzmiało jak **kišša* (= **kiča*).

indoeuropejskie końcówki osobowe **-ti* i **-nti* przeszły — jak dopiero co zaznaczyłem — w **-tsi* i **-ntsi*, oddawane w piśmie klinowem przez *-zi* i *-nzi*. To przejście palatalnego *t* w **ts*, spotykane również w narzeczach wschodnio-greckich, tylko że w tych ostatnich affrykata **ts* przesunęła się następnie dalej w spirant *s* (prw. jon.-att. τῖθῑσι, δῖδωσι, φέρουσι, arkad. φέρουσι. lesb. φέροισι etc.), należy — zdaniem mojem — zarówno w pseudo-chettyckim jak i w greckim policzyć na karb fonetycznych właściwości nie-indo-europejskich tubylców Azji Mniejszej i przed-helleńskiej Grecji, a więc na karb narodów grupy proto-chettycko-kaukaskiej, do której, obok Charrów i Mitanni, należeli, między innymi, niezawodnie także i mieszkańcy kraju Kizwadna.

Po drugie, dzisiejsze języki południowego Kaukazu posiadają aż cztery bezdźwięczne affrykаты przedniojęzykowe: dwie normalne (*ts* i *tš*) i dwie intensywne czy emfaticzne (*tsh* i *tšh*). Otóż affrykаты te, wymieniające się często pomiędzy sobą (prw. np. gruz. *katsi* || mingr. *kotši* „mąż, człowiek“, gruz. *tsoli* || mingr. *tšili* „kobieta“, gruz. *tshabli* z **tshabuli* || mingr. *tšhuburi* „kasztan“ etc.), pochodzą, co prawda, przeważnie z *k* wzgl. *χ* (prw. np. mingr. *kokori*: gruz. *tšotšori* „osioł“ albo gruz. *χeli*. mingr. *χe* „ręka“: laz. *tše*), ale czasami — jak się zdaje — rozwinęły się one także z pierwotnego *t* i to niekoniecznie nawet palatalnego. Mam na poparcie tego przypuszczenia wprowadzić tylko jeden jedyny przykład, ale za to nie ulegający wątpliwości (przy należytem poszukiwaniu znalazłoby się ich napewno znacznie więcej): mingr. *tšharua* „pisanie“ = gruz. *tšhera* (-*er* z -*ar* jak w gruz. *erthi* „jeden“ = mingr. *arthi*) należy — zdaniem mojem — niezawodnie do elam. *tallu*-*talli* „pisać“¹⁾. Elamickiemu *t*, choć było niepalatalne, odpowiadają — jak widzimy — w gruzińskim i w mingreńskim przedniojęzykowe affrykаты i to intensywne (*tsh* wzgl. *tšh*); wymiana zaś *l* na *r* (**talu*- || **taru*-) nie przedstawia najmniejszej trudności (zob. wyżej str. 156).

W ten sposób, w naszej dotychczasowej analizie nazwy *kizzuwadna* doszliśmy, posuwając się od niej wstecz, do formy **kitti-pa-ti*. Ale na tem jeszcze nie koniec. Języki kaukaskie bowiem odznaczają się, w odróżnieniu od indo-europejskich, wielką swobodą, a raczej chwiejnością, wokalizmu, to znaczy, że pojawiają się w nich

¹⁾ G. Hüsing, Über die Sprache Elams str. 17.

częstokroć takie wymiany samogłoskowe, które na gruncie idr., gdzie apofonją rządzą prawa ściśle określone, byłyby czemś niebywałem i niesłychanem. O wymianie *u:i* była już mowa powyżej (na str. 163). Obok niej spotykamy w tych językach także wymianę *o:i* wzgl. *a:i*, gdyż *a* alternuje chętnie z *o*. Prw. np.

z jednej strony, gruz. *katsi* „mąż, człowiek”: mingr. *kotši* i laz. *kodži*; gruz. *thaphli* „miód” (z **thaphuli*): mingr. *thophuri* i laz. *topri* (z **topuri*); gruz. *tsɣra* i swanijskie *tšɣara* „dziewięć”: mingr. i laz. *tšɣoro*; gruz. *rwa* i swan. *ara* „osiem” (oba z **arwa*): laz. *owro* (przeszawione z **orwo*) i mingr. *ruo* (= *rwo* z **orwo*);

z drugiej zaś strony: gruz. *tsoli*: mingr. *tšili* „kobieta”; gruz. *batoni*: mingr. *patini* „pan”; gruz. *thowli*: mingr. *thiri* (z **thiwri*) „śnieg”; gruz. *katsi* i mingr. *kotši* „człowiek”: elam. *kiččum* (= *kiššom*) „ludność, naród”.¹⁾ To ostatnie pojmuję jako **kiššome* i zestawiam z gruz. *katsoba* „ludzkość”.²⁾ Jeśli tak, to obok gruz. *katsi* i mingr. *kotši* „człowiek” należałoby w elam. przypuścić **kišši*. Wobec tego i obok **kitti pa-ti*, do którego doszliśmy powyżej, możemy bez trudności przyjąć **katti pa-ti*. Mniejszo-azjat. **katti* pozostawałoby do **kitti* w tym samym stosunku, jak np. elam. *humaniš* „miasto” do mitan. *ominiš* lub jak, naodwrot, mitan. *ammati* „stary” do elam. *hamit*³⁾. Przejście *a* wzgl. *o* w *i* (*katti* > **kitti*-, *tsoli* > *tšili* etc.) jest zapewne wynikiem assymilacji samogłoskowej czyli pewnego rodzaju przegłosem, podobnym do germańskiego i-Umlaut'u. Przegłos ten nie jest jednak w językach kaukaskich zjawiskiem powszechnie obowiązującym, lecz poniekąd tylko fakultatywnem, a raczej dialektycznem. Występuje np. w mingrejskim, natomiast obcy jest gruzińskiemu (prw. przykłady dane powyżej). Tak samo było zapewne i dawniej, w starożytnych narzeczach grupy kaukasko-protocettyckiej. W jednych było np. **katti*-, w innych **kitti*-. A nadto, w jednych palatalne *t* przechodziło w affrykatę (*ts* lub *tš*), w innych utrzymywało się bez zmiany. Wskutek tego nazwa geograficzna, która nas interesuje, mogła być w jednym narzeczu brzmieć **katti pa-ti*, w drugim dajmy na to **kišši pa-ti* wzgl. **kišsi fa-ti*, (z przejściem interwokalicznego *p* w spirant *f*), co pismo kli-

¹⁾ G. Hüsing, Die einheimischen Quellen etc. str. 60.

²⁾ Sufiks **-ome*, pisany zwykle *-umme*, tworzy w elam. abstracta; w mitan. brzmi on *-omme* (Bork, lc. str. 82); w gruz. odpowiada mu *-oba* (Fr. Müller, lc. str. 189).

³⁾ F. Bork, Mitannisprache, str. 79.

nowe oddawało przez **kizzi-wa-ti* > **kizzu-wa-ti*. Jak to ostatnie, z powodów akcentowych, skracało się łatwo w **kiz-wa-ti* (prw. pisownię *kiz wa d-na* obok *kizzu-wa-d-na*), tak **katti-pa-ti* mogło być równie łatwo przejść w **kat-pa-ti*

I w rzeczy samej, ta ostatnia forma zachowała się nam faktycznie w nazwie Kappadocji, która po staro-persku, w napisach Darjuszowych, brzmi — jak wiadomo — *Katpatuka-* (w nom. sg. *katpatuka*¹⁾). Odrzuciwszy wygłosowe *-a-*, które jest tematowym sufiksem irańskim, dodanym dopiero przez Persów, otrzymamy z niej jako tubyleczą formę mniejszo-azjatycką **kat-pa-t-uk* a raczej **kat-pa-t(i)-uke*, gdzie **uke* jest tym samym sufiksem, wyrażającym przynależność lub pochodzenie, o którym była mowa powyżej, na str. 158 i nast. W charryjskim i mitannijskim, gdzie *k* przechodziło w *h*¹⁾, brzmiał ten sufiks — jak widzieliśmy — *uḫe*.

Skoro po charryjsku *hattuḫe* znaczy „chettycki“ a po mitannijsku *harruḫe* „charryjski“, to i w narzeczach mniejszo-azjatyckich **kat-pa-t(i)-uke* nie mogło znaczyć nic innego, jak tylko „katpatyjski“. W wyrażeniu charryjskiem *hattuḫe ewir-ne* „książęta chettycey“ uderza nas jednak to, iż cecha pluralu *-ne* pojawia się tylko przy rzeczowniku (*ewir-ne* „książęta“), natomiast należący doń przymiotnik (*hattuḫe*) nie posiada jej wcale. Nasuwa się więc przypuszczenie, iż te mniejszo-azjatyckie adjectiva na *-uḫe*, odpowiadające elamickim na **-ake*, **-ike* etc., miały jednakową formę i dla singularu i dla pluralu. Tłómaczy się to ich genezą. Powstały one mianowicie z genetivu rzeczowników i są właściwie z genetivem identyczne (zob. wyżej str. 158). Charryjskie *hattuḫe ewir-ne* znaczyło więc pierwotnie „książęta (kraju) *Hattu* (= *Hatti*)“, elamickie *katru/i hatamti-k* „władca (kraju) *Hatamti*“, elam. *In-Šušin-ak* „pan Suzy“, etc. Stąd dopiero rozwinęło się z czasem znaczenie przymiotnikowe: „pan suzyjski“, „władca hatamtyjski“, „książęta chettycey“. I stąd brak przy formach na *-uḫe* osobnej cechy pluralu, choćby te formy, pojęte przymiotnikowo, miały, logicznie rzecz biorąc, znaczenie liczby mnogiej. Wskutek tego w nazwach narodów i plemion, gdzie przy formach tego rodzaju można było łatwo pominąć towarzyszący im pierwotnie rzeczownik „ludzie“ lub „mieszkańcy“, sufiks *-uḫe* nabrał z czasem, w poczuciu mówiących, znaczenia cechy pluralu i w tej funkcji zaczęto go potem używać w coraz to szerszym za-

¹⁾ F. Bork, lc. str. 80.

kresie, tak, że w niektórych językach wyparł on nawet z użycia inne cechy liczby mnogiej (*-bi, -ni, -ar, -al* etc.) i zajął sam ich miejsce. Z języków tej grupy właśnie zapożyczyli później swój sufix pluralu *-k* indoeuropejscy Ormianie. Nacjonalna ich nazwa *haik* — że użyję tu tylko jednego przykładu — wyprowadza się z **hattike* = **hattiḥe* „Chettyci” i odpowiada doskonale charryjskiemu przymiotnikowi *hattuḥe*, w cytowanym powyżej wyrażeniu *hattuḥe ewir-ne*. Jak **hattike* = *hattuḥe* znaczy „(ludzie) chettycy”, czyli „Chettyci”, tak **kat-pa-t-uke* = „(ἀνδρες) Κατ-πά-δ-οκ-ες” (z asymilacją *-tp-* w *-pp-*). Nie potrzebuję niemal dodawać, że sufix *-ok-* jest tu ten sam, co *-ok-* wzgl. *-ouχ-* w *Τα-όχ-οι* = *Τάοι*, i *Γόρδ-οχ-οι* lub *Καρδ-οῦχ-οι* = *Γόρδοι* (*Γορδουχοι*).

Kraj narodu *Κατ-πά-δ-οκ-ες* (= **kat-pa-t-uke*) zwali Grecy *Κατ-πά-δ-οκ-ία* (jak od *Κίλικ-ες* mamy *Κίλικ-ία* lub od *Αἰθίοπ-ες* *Αἰθιοπ-ία*). U Persów jednak, którzy niejednokrotnie żadnej nie czynili różnicy pomiędzy nazwą kraju a nazwą jego mieszkańców (prw. np. staro-perskie *pārsa-* = „Pers, perski, Persja” i *māda-* = „Med, medyjski, Medja”), termin *kat-pa-t-uk-a* miał znaczenie zarówno etnograficzne jak i geograficzne, czyli oznaczał i naród i kraj zarazem. W tekstach Darjuszowych, w jego trzech spisach perskich prowincyj, zachował się on, co prawda, tylko na oznaczenie kraju, ale jest to zapewne czysty przypadek. Nie ulega bowiem wątpliwości, że stp. *katpatuka*¹⁾ mogło równie dobrze znaczyć *Κατπαδόξ* jak i *Κατπαδοκία*; dowodem potrójne znaczenie nazw *pārsa*^a i *māda*^a.

Zresztą, czy tak czy owak, dla nas w danym momencie ważne jest przede wszystkim to, iż zarówno w nazwie Kappadocji, jak i w nazwie kraju Kizwadna tkwi jeden i ten sam podstawowy wyraz **katti-pa-ti* wzgl. **kattu-pa-ti* (co do oboczności *i* || *u* zob. wyżej str. 163 i 166) i że wyraz ten ma formację najzupełniej analogiczną do całego szeregu nazw geograficznych, spotykanych w Zagrosie i w zachodniej Medji, jako to: *lullu-ba-ti*, *kilam-ba-ti*, *karsi-ba-ti*, *sangi-bu-ti* lub *sungi-bu-ti*¹⁾ (a więc zapewne = **songi-bo-ti*) oraz *atro-pa-ti* w *Ἀτρο-πα-τ-ηνή* lub *Ἀτρο-πα-τ-ία* (*Μηδία*). Zgłoska *-ti* jest w językach Zagrosu — jak to wykazuje Hüsing¹⁾ — sufiksem, że

¹⁾ Zob. G. Hüsing, *Der Zagros und seine Völker* (Der Alte Orient 1908), str. 19—23.

tak powiem, geograficznym, to znaczy takim, który od nazw narodów tworzy nazwy krajów, a więc np. *lullu-ba-ti* „kraj lullijski“ od nazwy narodu *lullu-bi* lub *lullu-mi* (gdzie *-bi* wzgl. *-mi* jest znaną cechą pluralu, o czem zob. wyżej str. 153). Ten sufix „geograficzny“ *-ti*, pochodzący — według wszelkiego prawdopodobieństwa — z dawniejszego **-ati* lub **-eti*, utrzymał się na Kaukazie, w tej samej postaci i w tej samej funkcji, do dzisiejszego dnia: w języku gruzińskim np. kraj dawnych kaukaskich Iberów (Ιβηροι) zowie się i dziś jeszcze *Imereti*, kraj Swanów (Σάωνες lub Σοαυοί) *Swaneti*, kraj Thuszów — *Tušet* itd. Jeżeli *lullu-ba-ti* (z **lullu-pa-ti*) znaczy „kraj lullijski“¹⁾ (o sufiksie *-pa-* będzie mowa natychmiast), to i **katti-pa-ti* wzgl. **kattu-pa-ti* nie może chyba oznaczać nic innego jak tylko „kraj chettycki“, gdyż **katti* = *hatti* wzgl. **kattu* = *hattu*²⁾ są to niezawodnie Chettyci; *kat-pa-t-uka-* zaś czyli *Κατ-πα-δ-οκ ια* była — jak wiadomo — krajem *κατ' ἐξοχήν* chettyckim.

Przedostatnia zgłoska *-pa-* wzgl. *-ba-* w *katti/u-pa-ti* i *lullu-ba-ti*, której w *kizzu-wa-d-na* odpowiada *-wa-* (a zatem *-pa-* > *-ba-* > *-wa-*) jest — według mnie — sufiksem przymiotnikowym identycznym z charryjską cechą genetivu *-pa* > *-ba* > *-wa* || *-we* || *-wi*. Prw. np. (*uru-*) *ni-nu-wa-wi* (*an-*) *Ištar* „(bogini) *Ištar* (miasta) *Niniwe*“, czyli — co na jedno wychodzi — „*Ištar* *niniwejska*“ albo (*uru-*) *hal-pa-wa* (*an-*) *U-ub* „(bóg) *Teššub* (miasta) *Halpa*“ = „*halpijski*“³⁾. Także i w języku mitannijskim genet.-locat. ma cechę *-wa* lub *-we*⁴⁾, a w likijskim adjectiva, utworzone za pomocą sufiksu *-wa-*, są bardzo częste⁵⁾. (O związku przymiotnika z genetivem zob. wyżej na str. 159 i 167). Prw. też nazwę znanego kraju *arza-wa*. Jak więc *hal-pa-wa* (gdzie *-wa* pochodzi napewno z *-bu* < *-pa*) znaczy „(należący do) miasta *halpa*“ czyli „*halpijski*“ i jak *arza-wa* = „(kraj) *arzyjski*“, tak **lullu-ba* = „*lullijski*“ i *katti/u-pa* = chettycki“. Dodawszy do tych etnicznych przymiotników „geograficzny“ sufix *-ti*, otrzymamy *lullu-ba-ti* = „kraj lullijski“ i **katti/u-pa-ti* = „kraj chettycki“, to znaczy kraj narodu *k/hatti/u*.

Nagłosowa spółgłoska tej ostatniej nazwy była widocznie w jed-

¹⁾ G. Hüsing, lc.

²⁾ Tak brzmi nazwa *hatti* w wymowie charryjskiej, prw. E. Forrer, lc. str. 227.

³⁾ E. Forrer. ZDMG. NF. Bd. I (1922) str. 226.

⁴⁾ F. Bork, Mitannisprache, str. 22 i nast.

⁵⁾ J. Sundwall, Klio, XI-tes Beiheft, passim.

nych narzeczach mniejszo-azjatyckich welarną *explosivą*. w drugich zaś welarnym spirantem (przypominam przejście $k > h$ w mitannijskim), ale może też być, iż mamy tu do czynienia z jakimś specjalnym dźwiękiem kaukasko-proto-chettyckim, dla którego pismo klinowe, zapożyczone od Semitów, nie miało odpowiedniego znaku i oddawało go, jak mogło: bądź przez h bądź przez k . Stąd z jednej strony *hatti* i *hattu*, a z drugiej *kizzu-wa-d-na*, gdzie **kizzu-*, jak wykazałem powyżej, pochodzi z **kizzi-* = **kitsi-*, to zaś z **kitti-* < **katti-*; stąd też oboczność $h \parallel k$ w omówionym poprzednio sufiksie **-uhe*, **-ihe* $\parallel$ **-uke*, **-ike* (*harruhe* **hattihe* > arm. *haik*¹). Grecy oddają ten sufiks — jak widzieliśmy — bądź przez *-ox-* bądź przez *-ox-* (Τά-ox-oi, Γόρδ-ox oi = Καρδ-ox-oi $\parallel$ Καπ-πά-δ-ox-ες). Gdzie proto-chettyckie (wzgl. mitannijskie lub urartyjskie) **k/h* pojawia się w nagłosie, tam Semici transkrybują je przez h . Persowie zaś i Grecy przez k (ci ostatni czasem także przez g); a więc np. *hatti* $\parallel$ *kat-pa-t-uk* a, Καπ-πα-δ-ox-ia; assyr. *hīlakku* $\parallel$ gr. Κίλακες; urart. *haldi* $\parallel$ gr. Καρδ ox-oi (zob. niżej str. 174); assyr. *harrānu*, hebr. *hārān* (z **har-rān*) $\parallel$ gr. Κάρραι (Carrhae)¹.

Obok **k/hatti* i **k/hattu* istniała w pewnych narzeczach także trzecia forma **k/hatta*. Mamy ją zachowaną w Κατά-oves i Κατα-ovía (temat **Κατα Fov*). Stosunek **katti*:**katta* (w Κατά-Fov-ες) byłby taki sam jak w *lukki* = Λύκι-oi : **lukka* (w Λυκά-Fov-ες). Nazwy Κατά-Fov-ες i Λυκά-Fo-ves są — zdaniem mojem — zmienione nieco przez grecką etymologję ludową, która w nich chciała widzieć grecki (i idr.) sufiks **-won-* (ten sam co np. w πίων, πίνος z **πι-Fov* = stind. *pī-van*). W rzeczywistości, w językach mniejszo-azjatyckich, brzmiały one — jak przypuszczam — **katta-wa-ne* i **lukka-wa-ne*, gdzie *-ne* oznacza pluralis (prw. charr. cechę plur. *-ne*, mitan. *-na*, i chald. *-ni*), zaś *-wa-* jest tym samym sufiksem przymiotnikowym, który spotykamy w nazwach *arza-wa* i *kizzu-wa-d-na* (zob. wyżej str. 169). Έδννιά **katta-wa-ne* i **lukka-wa ne*, zmienione przez grecką etymologję ludową w Κατά Fov-ες i Λυκά-Fov-ες, znaczyłyby

¹ Miasto to leżało w samem centrum państwa Mitanni i najstarsza o niem wzmianka, jaką znamy dotychczas, pojawia się faktycznie w dwóch tekstach mitannijskich z XIV mniej więcej wieku przed Chr. (F. Weissbach w Realencycl. d. klass. Altert pod Κάρραι kol. 2011). Ponieważ nazwy *harrān* nie dało się dotąd wyjaśnić trafnie z semickiego, przeto wysoce prawdopodobnem jest przypuszczenie, iż pochodzi ona z języka przed-semickich mieszkańców tych okolic, którzy należeli do grupy mniejszo-azjatycko-kaukaskiej (Mitanni).

zatem pierwotnie i dosłownie „(ludzie) chettycy“ wzgl. „likijscy“ i byłyby poniekąd synonimami Λύκοι i Κίτριοι (tych ostatnich lokalizują Grecy na pograniczu Kilikji i Kataonji).

Jak od *k/hatti/u* utworzona jest nazwa kraju **katti-pa-ti*, zachowana w *kat-pa-t-uka* i *kizzu-wa-d-na*, tak od **k/hatta*, zachowanego w *Katá-Fov-εs* mamy prawo oczekiwać geograficznej nazwy **k/hatta-pa-ti*. I spotykamy ją faktycznie, tylko już nie na terytorjum Azji Mniejszej, lecz znacznie dalej, na południowy wschód, w górach Zagrosu, w starożytnym Elamie. Rodzima, tubyleza nazwa tego kraju, pojawiająca się zarówno w oryginalnych napisach królów elamickich (począwszy od XIII wieku przed Chr.), jak i w elamickich tłumaczeniach napisów staroperskich (Darjusza i jego następców), brzmiała — jak wiadomo — *hātanti*, co jest, zdaniem mojem, skrócone z **hatta-ma-ti* i pochodzi z dawniejszego **hatta-ba-ti*. Co się tyczy przejścia interwokalicznego *-b-* w *-m-*, to nie przedstawia ono chyba żadnej trudności, zwłaszcza, że spotykamy je w tych samych okolicach (w północnym Zagrosie) także i w nazwie narodu *lullu-bi* || *lullu-mi*. Kraj tego narodu zowie się — jak już wiemy — *lullu-ba-ti* (prw. wyżej str. 169). Otóż najzupełniej taką samą formację przedstawia przypuszczone tylko co **hatta-ba-ti*, które — jak mówię — przez pośrednie stadjum **hatta ma-ti* dało rodzimą nazwę Elamu *hātanti*, pisaną w tekstach elamickich, co prawda, przez jedno *t*, ale wymawianą napewno przez dwa, o czem przekonamy się poniżej. Skoro *lullu-ba-ti* znaczy „kraj Lullów“, to **hatta-ba-ti* = „kraj Chattów“ czyli „Chettytów“, gdyż **k/hatta* (zachowane w *Katá-Fov εs*) jest — powtarzam jeszcze raz — oboczną formą nazwy **k/hatti/u* = „Chettyci“. Z tego wniosek, że ten naród, który nadał Elamowi nazwę *hātanti* należał również do grupy chettyckiej (dokładniej proto-chettyckiej) i używał również właściwej tej grupie nazwy etnicznej **k/hatti/u* wzgl. **k/hatta*.

Przypuszczenie takie nie wyda się nam nieprawdopodobnem, jeśli sobie uprzytomnimy, że język elamicki należy faktycznie do jednej z rodzin kaukaskich i, jako taki, jest spokrewniony nie tylko z urartyjskim, mitannijskim i charryjskim, ale także i z proto-chettyckim w Azji Mniejszej (o czem była mowa wyżej na str. 157—160).

A nadto proszę zważyć: jeżeli plemiona grupy proto-chettyckiej sięgały niegdyś, z jednej strony, aż do późniejszej Assyrii, której pierwotni mieszkańcy byli — jak dziś wiadomo — spokrewnieni z Mitanni, z drugiej zaś strony aż do Palestyny włącznie, gdzie spotykamy Char-

rów = Hôrîm nawet na południu od morza Martwego i jeżeli kronika babilońska notuje, już około roku 1900 przed Chr., najazd Chettytów na Babilonję¹⁾, to czyż ci sami Chettyci nie mogli również najechać i Elamu, zamieszkanego już przedtem przez pokrewne im ludy kaukaskie? Najechawszy go zaś i zająwszy na stałe, nadali mu z czasem swoją własną nazwę, która brzmiała **hatta-ba-ti* (skąd później powstało *hatamti*) i utworzona była tak samo jak *lullu-ba-ti* (na północ od Elamu) i jak **katti pa-ti* (w Azji Mniejszej). Elamickie **hatta ba-ti* „Elam“ odpowiada zatem najzupełniej mniejszo-azjatyckiemu **kutti-pa-ti* „Kappadocja“ i to nie tylko co do formacji, ale i co do znaczenia. Oba znaczą bowiem jednakowo „kraj Chettytów“.

Istniały więc właściwie dwa kraje Chettytów: jeden w Azji Mniejszej, drugi w górach Zagrosu. Mieszkańcy pierwszego zwali się albo **k/hatti/u*, albo też, w czasach późniejszych, **kat(ti)-pa-t uke* (skąd u Persów *kat-pa-t-uka*, a u Greków *Κατ-πά-δ-ου-ες*), mieszkańcy zaś drugiego czyli Elamici nazywają się w elamickiej wersji napisów Achemenidów: *hatamtippe*, *hatamtip* lub *hatamtuppe*, *hatamtup*, gdzie sufix *-pe* jest nie tylko cechą pluralu, lecz wyraża zarazem pojęcie przymiotnikowe „należący do“ lub „pochodzący z“, tak że elamickie *hatamti-pe* znaczy dosłownie „(ludzie) pochodzący z (kraju) Hatamti“, „należący do (kraju) Hatamti“ lub coś podobnego. Analogicznie ma się rzecz i z mniejszo azjat. **kat(ti)-pa-t-uke*. I w nim również sufix *-uke* spełnia taką samą podwójną funkcję jak *-pe* w elamickim: wyraża 1° przymiotnik, 2° liczbę mnogą.

Hatamti jest zwykłą i normalną nazwą Elamu, która się pojawia bardzo często zarówno w oryginalnych napisach królów elamickich jak i w elamickiej wersji tekstów staroperskich. Obok niej spotykamy jednak, w tych ostatnich, dwukrotnie także formę *haltamti*, a raz nawet *hallatamti*²⁾, co ja pojmuję jako *hal^aamti*, gdzie środkowe *-a-* jest epentetyczną samogłoską, wtrąconą drugorzędnie w grupę *lt-*. Uważając tę epentezę za zjawisko wtórne, mielibyśmy, w takim razie, formę *haltamti* stwierdzoną w napisach Achemenidów trzy razy, co chyba nie może być błędem pisarskim. Trzeba więc dla tego zja-

¹⁾ Lakoniczna, ale bardzo ważna notatka kroniki babilońskiej brzmi: *ana tar-ši šamaš-di-ta-na (māt-) hat-tu-ú ana māt ak-kadi-ki) illik* „za czasów Šamaš-ditany Chettyta wyruszył przeciwko krajowi Akkad.“ (Król Šamaš-ditana jest niedalekim potomkiem Hammurabiego).

²⁾ F. H. Weissbach, *Die Keilinschriften der Achämeniden*, Lipsk 1911, str. 143

wiska szukać jakiegoś objaśnienia. Ja proponuję następujące: ponieważ *ḥatamti* należy — zgodnie z jego etymologią — pojmować jako *ḥattamti* (z dwoma *t*), i ponieważ spółgłoski podwojone (czyli geminaty) ulegają czasami w niektórych językach dyssymilacji¹⁾, przeto nasuwa się przypuszczenie, iż w pewnych narzeczach elamickich i to — jak się zdaje — w czasach dopiero późniejszych, (napewno zaś w epoce Achemenidów) grupa *-tt-* dyssymilowała się w *-lt-* wzgl. *-ld-* (gdyż elam. *t* może oznaczać także i *d*-), czyli że *Ḥattamti* wymawiało się w tych dialektach jak *Ḥaltamti* wzgl. *Haldamti*.

Podobną dyssymilację geminaty *-tt-* w grupę *-lt-* spotykamy również i w językach mniejszo-azjatyckich. Proto-chettyckiemu **kattē* „król“, które powyżej (na str. 160) wyprowadziłem z **katlē* (przez pośrednie stadium **katlē* z bezdźwięcznym *l*) i zestawilem z elamickim tytułem *katru/i* „książę“ (?), odpowiada w języku lidyjskim **kualtē* > **kualdē* „król“ — wyraz zachowany nam przez Hesychiosa w glosie: καλδδῆν Λυδοὶ τὸν βασιλέα. Nagłosowe *ka-* brzmiało widocznie w lidyjskim jak labio-welarne *kua-*, skoro Hesychios oddał je przez *κα-* (prw. *καῶξ* = *kuaξs* w Żabach Arystofanesa). Ponieważ w wymowie mniejszo-azjatyckiej nie odróżniano prawie *tenuis* od *mediae*, przeto lidyjska grupa *-lt/d-* brzmiała dla ucha greckiego niezwykle: nie była bowiem ani wyraźnem *-lt-* ani wyraźnem *ld*, lecz jakby czemś pośredniem. Dlatego Hesychios, transkrybując cudzoziemskie **kualt/dē* literami greckimi, oddał tę niezwykle dlań grupę *-lt/d-* przez niezwykle w greckim kombinację *-λδδ*, chcąc przez to prawdopodobnie zaznaczyć, iż po *-l-* następował tu w wymowie lidyjskiej jakiś specjalny dźwięk spółgłoskowy, który nie był ani czystą *tenuis* *-t-* ani czystą *medią* *-d-*, lecz czemś pośredniem między jedną a drugą, a więc dajmy na to, czemś w rodzaju *media fortis*. Dyftong *εῖ* w καλδδῆν wyraża zapewne długie, wąskie i akcentowane *ē* (długie może właśnie dlatego, że akcentowane); następujące zaś po niem wygłosowe *-v* jest, jak przypuszczam, końcówką *accusativu* (καλδδῆν = τὸν βασιλέα), która to końcówka w językach mniejszo-azjat. brzmiała tak samo jak w greckim (prw. np. pseudo-chet-

¹⁾ Prw. np. z jednej strony oboczności typu *dd* || *nd*, *zz* || *nz*, *gg* || *ng* (= *ng*) w języku assyr. i babil. (zob. F. Delitzsch, Assyr. Gram.² Berlin, 1906, § 65), z drugiej zaś strony fakultatywną czy też może dialektyczną dyssymilację geminaty *-ll-* w grupę *-ld* w karyjskich imionach własnych na *-υσσωλλος* || *-υσσωλζος* (o czem zob. J. Sundwall, Klio, tom XI, 1911, str. 480).

tyckie accusativy na *-a-n*, *-i-n*, *-u-n*, oraz likijskie na *-ā*, *-ē tj.* **a*, **ē* z **a-n*, **e-n*).

Jak elam. *Hattamti* wymawiane było w pewnych dialektach *Haltamti* wzgl. *Haldamti* i jak proto-chettyckie *kattē* dało w lidyjskim **kualtē* > **kualde*, tak samo i nazwa etniczna *hatti* zmieniła się w pewnych narzeczach mniejszoazytyckich (i to znacznie wcześniej niż w Elamie) w **halti*, a stąd dalej (wskutek udźwięcznienia *-t-* pod assymilacyjnym wpływem poprzedzającego je *-l-*) w *haldi*. Tak zwały się mianowicie te plemiona chettyckie, które pod koniec II go tysiąclecia przed Chr., pchnięte ze swych dotychczasowych siedzib falami nowej indoeuropejskiej wędrówki, przybywającej właśnie wówczas z Europy (tym razem byli to traccy Frygowie) przesiedliły się z Azji Mniejszej do późniejszej Armenji (tą samą zapewne drogą, którą w kilka wieków później przebyli indoeuropejscy Ormianie), i założyły tam, w IX wieku przed Chr., potężne państwo Biaina-Urartu, ze stolicą Tušpa nad jeziorem Van (które dlatego nazywa się u Greków Θωσπίτις). Plemiona te zwały się — jak wiadomo — właśnie *haldi* (w plur. *haldi-ni*) i przybyły do Urartu-Armenji — jak to przekonywująco wykazuje C. F. Lehmann-Haupt¹⁾ — na pewno z zachodu, a więc z Azji Mniejszej.

Ich nazwa *haldi* nie zaginęła nawet po upadku państwa Biaina-Urartu²⁾, lecz utrzymała się w Małej Armenji i północno-wschodniej Azji Mniejszej (nad rzeką Lykos zwłaszcza) aż do czasów greckich. Znani Grekom w tych okolicach pontyjscy Χαλδαῖοι a raczej Χάλδοι (którzy — nawiasem mówiąc — oprócz przypadkowego podobieństwa nazwy, nie mają nic wspólnego z semickimi Chaldejami w Babilonji) są niezawodnie — jak ich imię wskazuje — jednym z ostatnich plemion potężnego niegdyś narodu urartyjskich Chaldów.

Ponieważ nagłosowa spółgłoska w nazwie **k/hatti/u* > **k/haldi/u* była — co już zaznaczyłem — jakimś dźwiękiem specjalnym, który w jednych narzeczach brzmiał jak *-h-* w innych zaś jak *-k-* (zob. wyżej str. 169—170) i ponieważ w nowożytnych językach południowo-

¹⁾ Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens (Abhandlungen der Gesell. der Wissenschaften zu Göttingen, philol.-histor. Klasse 1907) str. 120—124.

²⁾ Przestało ono istnieć pod koniec VII-go wieku przed Chr., wyczerpane najpierw walkami z Assyryją i najazdem Kimmerjów, a następnie zalane przez idr. Ormian, których wędrówka pozostawała prawdopodobnie w zwizgu z ruchem narodów, wywołanym najazdami kimmeryjskimi i scytyjskimi (w VII wieku).

kaukaskich wymiana *-l-* na *-r-* jest zjawiskiem bardzo pospolitem, z czego wniosek, iż równie częstą mogła ona być w tych okolicach także i w czasach dawniejszych, przeto nazwa etniczna *haldi* wzgl. **haldu* (prw. *hatti* || *hattu* i *harri* || *harru*) mogła dialektycznie zmienić się łatwo w **kardu*, **kordu*, **gordu*, skąd u Greków *Καρδ οὐχ οἱ*, *Γόρδ-οχ-οἱ*, *Γορδου-αἰοἱ* i *Γορδου-ηνή*. Karduchowie bowiem zwani także *Γόρδ-οχ-οἱ* i *Γορδου-αἰοἱ*, są, podobnie jak pontyjscy *Χαλδαῖοι*, również bezpośrednimi potomkami urartyjskich Chaldów, tylko że pochodzą od innych plemion chaldyjskich. Nadto ten sam element **kardu* utrzymał się na południowym Kaukazie aż do dziś dnia w nazwie znanego gruzińskiego szczepu *k'art'w-eli* lub **k'art'-li* (sufiks *-eli* tworzy w gruzińskim adjectiva o znaczeniu „należący do” lub „pochodzący z”), przyczem warto podkreślić, że gruzińskie *k'art'w-eli* odpowiada i tematem i sufiksem i znaczeniem chettyckiemu przymiotnikowi *hattiliš* (z **hatti-ili-š*) „chettycki”.

Z wywodów powyższych, o ile oczywiście są trafne, wynika, jako ich główny rezultat, że wyraz **k/hatti/u* lub **k/hatta*, przybierający w różnych narzeczach i czasach różne formy, był charakterystyczną nazwą plemienną właściwą całej bardzo rozgałęzionej grupie pokrewnych narodów i plemion, które, w III-cim i II-gim tysiącleciu przed Chr., przedtem nim w ich okolice przybyli Indoeuropejczycy, a potem przez długie wieki równocześnie z Indoeuropejczycami i obok nich, zajmowały Azję Mniejszą, Armenję, Medję i góry Zagrosu, aż do Elamu włącznie, i które do dziś dnia utrzymały się po części na Kaukazie, zwłaszcza na jego stokach południowych. W Azji Mniejszej zwały się te plemiona, zależnie od dialektu i epoki, bądź *hatti* lub *hattu*, bądź **katti/u* (prw. *kat-pa-t-uká* = *Κατ-πά-δ-οκ-ες*), bądź **kitti/u* > **kitsi/u*, (pisane *kizzu* - w nazwie kraju *kizzu-wa-d-na*), bądź wreszcie *katta* (zachowane w *Κατά-Φορ-ες*). Tej ostatniej nazwy, tylko z *-h-* w nagłosie (a więc **hatta*), używały również te plemiona grupy proto-chettycko-kaukaskiej, które (prawdopodobnie w początkach II-go tysiąclecia przed Chr.), zajęły były Elam (przybywszy tam zapewne z północy przez Zagros) i od których pochodzi nazwa tego kraju *hatamti* (z **hatta-h/ma-ti*). Natomiast ci Proto-chettyci, którzy dopiero pod koniec II-go tysiąclecia wtargnęli z Azji Mniejszej do Armenji i przetrwali tam aż do imigracji indoeuropejskich Ormian, a nawet dłużej, ci w przeciągu kilku przeżytych w tym kraju wieków zmienili pierwotną nazwę *hatti/u* na **halti/u* > *haldi* || **haldu*, skąd później w pewnych

narzeczach powstała dialektyczna forma **hardu* > **kardu*, zachowana w Καρδοῦχοι Γόρδοχοι i Γορδοῦαῖοι.

Komuby tak szerokie rozprzestrzenienie jednej i tej samej nazwy etnicznej wydawało się mało prawdopodobnem, ten niech zechce wziąć pod uwagę choćby tylko Słowian, Słowieńców, Słowinców i Słowaków. albo wspólną nacjonalną nazwę Celtów: Κέλται, Γαλάται i *Galli*¹⁾.

¹⁾ W Γαλάτ αι tkwi jakiś element **kalat-*, a w Κέλτ-αι jego oboczność **kel(e)t*. Co się dotyczy łacińskiej formy *Galli*, to pozostaje ona w tym samym stosunku do gr. Γαλάται jak *mell*, *mellis*, do μέλι, μέλιτος: jak greckiemu μέλιτ-ος odpowiada w łacinie **mélit-es* > **melt-es* > **meldes* > *mell-is*, tak gr. Γαλάτ-αι = łac. **gálat-oi*. (abstrahując oczywiście od końcówki) rozwinęło się w **galt-oi* > **gald-oi* > *Galli*.